

Олена АЛЕКСАНДРОВА

АЛЕКСАНДРОВА
Олена
Станіславівна,
д. філос. н., професор
кафедри філософії
Запорізького національ-
ного університету,
м. Запоріжжя.

Анотація: В українській ментальності домінує жіноча складова цілісного кооперативно-конкурентного архетипу «інь-ян». Це свідчить про більшу схильність українців до партнерських відносин, при взаємодоповненні конкуренцією, що визначається як можливе підґрунтя для консенсусних відносин.

Ключові слова: ментальність, архетипи, конкуренція, партнерство, консенсус, суспільна злагода.

УДК 321.01 : 316.652.2
(=1.477)

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ЄДНОСТІ КОНКУРЕНЦІЇ І ПАРТНЕРСТВА В ДЕРЖАВНО- СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Постановка проблеми дослідження. Залежність характеру політичних змін в українському суспільстві від могутніх економічних феноменів і потужних суспільних сил, які діють у соціальному просторі й накопичуються в соціальному часі, потребує їх адекватного розуміння, осмислення ознак і напрямків їх дії, усвідомлення необхідності їх можливого регулювання. Такі складні трансформаційні процеси вимагають як розробки відповідного концептуально-методологічного забезпечення на теоретичному рівні, так і пошуку чинників, що забезпечують стабільність у суспільстві, – на рівні практичному. Для вирішення цього завдання необхідне осмислення тих феноменів, взаємодія яких є принципом розвитку суспільства, взаємозалежність і взаємозумовленість яких забезпечує суспільну цілісність, їх взаємозв'язок і взаємодоповнення дає поштовх для подальшого суспільного розвитку, а їх оптимальне співвідношення є фактором встановлення соціального консенсусу і досягнення громадянської згоди по цілому ряду питань подальшого суспільно-економічного і політичного розвитку української держави.

Такими феноменами виступають конкуренція та партнерство. Розвиток конкуренції та одночасне впровадження партнерства є важливою складовою сучасних суспільних перетворень. Взаємодію конкуренції та партнерства, що породжує єдність цих феноменів, можна визначити як принцип буття соціуму, саме в цій якості оптимум варіативної взаємодії конкуренції та партнерства дозволяє раціоналізувати використання суспільно важливих благ і ресурсів. Саме оптимальна взаємодія конкуренції та партнерства, що проявляється у цінностях діалогу, компромісу, консенсусу, є фактором досягнення суспільної злагоди, що, в свою чергу, допомагає визначитися із засадами, пріоритетами й перспективами подальшого розвитку української держави. Отже, аналіз проблеми єдності конкуренції та партнерства, в основу якої покладені певні архетипи, що функціонують в ментальній сфері, відкриває можливість на теоретичному й практичному рівнях створити підґрунтя для подальших трансформаційних процесів в українському суспільстві [див.: 1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення архетипу та суміжних з ним понять можна знайти у філософських працях Платона, Плотіна, Еріугени, Г. Гегеля, Г. Сковороди та інших філософів. Для з'ясування сутності архетипу мають значення також праці таких мислителів, як Д. Дідро, Б. Спінози, А. Шопенгауера. У сучасному розумінні поняття «архетип» з'являється в роботах засновника вчення про колективне позасвідоме К. Юнга та розвивається в рамках західної школи аналітичної психології.

Для радянської, пострадянської і вітчизняної суспільної думки заявлена проблема є більш новою. Виділимо деякі аспекти, що розроблялися фахівцями соціогуманітарного наукового простору: 1) взаємодія свідомості та несвідомого в соціокультурному контексті (праці С. Аверинцева, М. Бахтіна, П. Гуревича та ін.); 2) дослідження проблем розвитку особистості з точки зору аналітичної психології (Н. Каліна, В. Зеленський, І. Тимошук та ін.).

В українській філософській традиції аналізу особливостей юнгіанства присвячені праці С. Кримського, Л. Левчука, Л. Бевзенко, Н. Хамітова, І. Жеребкіної, О. Кирилюка та ін. Зауважимо, що стосовно питання архетипів автор дослідження спирається, перш за все, на концепцію К. Юнга [20], праці О. Донченко [5] та К. Касьянової [8].

Постановка завдання. Хоча досліджень сутності архетипів і ментальності на сьогодні багато, проте недостатньо уваги приділяється аналізу специфіки їх впливу на феномен єдності конкуренції і партнерства як підґрунтя забезпечення соціального консенсусу в державно-суспільному розвитку України, що і можна визначити за *мету* цього дослідження. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання: обґрунтувати положення, що в основі механізму взаємодії конкуренції й партнерства є фундаментальні константи буття суспільств – архетипи; визначити специфіку формування української ментальності в контексті взаємодії конкуренції і партнерства; з’ясувати можливість консенсусного потенціалу в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Відносно питання архетипів зазначимо, що здорове функціонування архетипічних механізмів психіки – це її інформаційна цілісність. Особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об’єктивних тенденцій і процесів сьогодення, вони ще є наслідком деяких суб’єктивних феноменів суспільного життя, проявами певних пластів колективного позасвідомого, про що необхідно пам’ятати в процесі суспільно-економічних і суспільно-політичних трансформацій української держави.

Функціонування цілісного архетипу «інь-ян» (жіночо-чоловічого, кооперативно-конкурентного) у психокультурі будь-якої спільноти вказувало б на її істинну цивілізованість, тобто на домінування архетипу Самості, що об’єднує всі протилежності, втілені в чоловічому й жіночому архетипах, у тому числі й конкуренцію та партнерство як вихідні й фундаментальні начала сутності людини і суспільства.

З цього випливає, що позитивні тенденції суспільного розвитку будуть простежуватися не в домінуванні одного начала над іншим (чоловічого над жіночим, або, навпаки – жіночого над чоловічим), а в їх гармонії, що є першоджерелом оптимальної взаємодії конкурентних і кооперативних засад в особистісному й суспільному бутті. Однак, виходячи з того, що в різних спільнотах відбувається домінування однієї зі складових архетипу «інь-ян», а отже, формується й неоднозначне ставлення до процесів конкуренції та партнерства як на локальному, так і на рівні міжнародних відносин, – це може спричинити виникнення суперечностей і конфліктів у суспільстві.

Специфіка формування українського менталітету визначається периферійністю соціально-економічних і соціально-політичних процесів в Україні щодо центрів сучасної західної цивілізації та Росії.

Організація економічної діяльності сучасної України, як підґрунтя подальших політичних відносин, вирізняється приватно-громадським характером, що є перехідною формою від російських форм господарської діяльності до західноєвропейських. До цього потрібно додати, що в структурі української ментальності домінує складова «інь» цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки – матері роду та ін. Домінування складової «інь» цілісного архетипу «інь-ян», в колективному несвідомому українського народу, приводить до більшої його схильності до партнерських відносин, при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією.

У зв’язку з цим, найбільш прийнятною для українського менталітету була б така модель організації економічної і суспільно-політичної діяльності, що базується на колективно-групових цінностях. У такій моделі головним механізмом стимулювання є групова солідарність, участь, діалог, тобто прояв атрибутів партнерства, при взаємодоповненні інститутом конкуренції. Такий механізм стимулювання в кінцевому рахунку призводить до встановлення соціального консенсусу в Україні.

Щоб з'ясувати можливість консенсусного потенціалу конкуренції та партнерства в державно-суспільному розвитку сучасної України, на наш погляд, потрібно таке: вказати на особливості інституційних змін, охарактеризувати специфіку прояву конкуренції та партнерства в політичній сфері українського суспільства, проаналізувати рівень співвідношення влади та бізнесу.

Стосовно особливостей інституційних змін в Україні вкажемо на таке. У пострадянських країнах поєднуються три, здавалося б, несумісні риси неформальних інститутів: 1) панування особистісних відносин замість формальних (разом зі слабкістю традиційних інститутів, таких як «велика сім'я»); 2) невміння людей домовлятися між собою без зовнішнього примусу; 3) прагнення покладатися на владу (разом із прагненням обманути її) [19, с. 132-140]. Відповідно до цього, поряд із формальним колективізмом «зверху» й неформальним колективізмом «захисних зразків поведінки» співіснують якнайглибший індивідуалізм і атомізація суспільства, породжені відособленням окремих його «інституційних сегментів» і нефункціонуючим «розподілом праці між нормами». Можна говорити про особливий, «адаптаційний індивідуалізм» у пострадянських суспільствах, який, на відміну від західного індивідуалізму, не допускає формування групових інтересів і якоюсь мірою породжений довгим пануванням держави в радянський період [10, с. 57].

Представлені ознаки свідчать про наявність змістовної суперечності в процесі й результатах реформ, що проводяться в Україні. Як справедливо відзначає В. Липов, формально (офіційно) в Україні створюються інститути приватної власності, обміну, конкуренції, найманої праці та прибутку, які характеризують ринкову економіку. Фактично ж продовжують активно діяти інститути службової власності, адміністративних методів управління економічними відносинами. Інститути планової системи господарювання переплітаються з інститутами ринкової економіки, створюючи «інституційні пастки». Традиційна господарська ментальність виявилася не готовою до швидкої адаптації до нових умов [11, с. 70].

Зазначимо, що головна «інституційна пастка» дісталась українському суспільству в спадщину від радянського періоду. Піраміда радянської влади-власності, напівзруйнована ринком, але яка зберегла свій «кістяк» (ієрархічну структуру «владної вертикалі»), ідеально підійшла на роль головної «інституційної пастки», що перешкоджає реалізації творчого потенціалу приватної власності й економічному розвитку країни. Майже на всьому пострадянському просторі було відзначено, принаймні стосовно власності базису соціальних і політичних відносин, що «замість повного розвалу існуючих структур ми спостерігаємо їхню метаморфозу – адаптацію виробничих мереж, що сформувалися в соціалістичній економіці, до ринкових умов [17, с. 5]». Д. Старк наголошував: «Не знаходження правильного співвідношення приватного й суспільного, а пошук правильної організації різноманітності – ось та проблема, яку треба вирішувати постсоціалістичним країнам, щоб підвищити і здатність до адаптації, і дієвість регулювання [17, с. 74]».

Незаперечним є факт існування подвійної інституціональної системи в Україні і сьогодні, що не може не впливати на рівень суспільного консенсусу і породжує феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість одержує менше за реальний внесок, а меншість – набагато більше, ніж дозволяють реальні джерела доходу). Це, у свою чергу, зумовлює принциповий поділ у суспільній думці народу-страждальця, з одного боку, і процвітаючої мафії – з іншого) [4, с. 20-21].

«Інституційні пастки», у свою чергу, зумовлюють і специфіку прояву конкуренції та партнерства в суспільно-політичній сфері та політичній культурі сучасного українського суспільства.

Виділяючи головних суб'єктів (акторів) політичних відносин, які найбільше впливають на сучасні політичні процеси й на відповідну політичну культуру, слід, перш за все, вказати на діяльність фінансово-промислових груп (ФПГ), що є найбільш яскравим свідченням олігархізації української політики.

Олігархізація української політики, як похідна від тотожних процесів в українській економіці, фактично означає приведення у відповідність один до одного політичних процесів із тенденціями та реаліями, притаманними іншим сферам суспільства. Інакше кажучи, олігархія в політиці «проростає» з ієрархічної структури соціуму і є своєрідною формою його самоорганізації.

На сьогодні Україна ще до кінця не стала олігархічною державою, в ній поки що конкурують декілька могутніх роз'єднаних між собою регіональних кланів. Історія боротьби між ними за ласі шматки обтяжена таким брудом, що консолідація в ім'я загального безпечного існування навряд чи можлива на даному етапі [16, с. 133].

Трансформація політичного життя зумовлює зміни політичної культури. Звернемо увагу на такий аспект проблеми сучасної української політичної культури. Протилежними, але взаємопов'язаними між собою, такими, що перебувають у дуальній опозиції, і, разом з тим, взаємно передбачають одна одну, є власне політична (партійнополітична, групова, політизована) культура, або культура політичності (політичної участі, партійної боротьби, *partisan activity*), та громадянська культура, або культура громадянськості (громадянської участі, *public participation*) [15, с. 7-8]. Конкуренція складає основу культури політичності, партнерство – культури громадянськості. Оскільки головними суб'єктами політичного життя України є ФПП (поряд із галузевими лоббі і регіональними кланами), а не суб'єкти громадянського суспільства, то культура політичності домінує над культурою громадянськості, що й обумовлює певну специфіку взаємодії влади та бізнесу.

Від відповіді на питання співвідношення держави й бізнесу, очевидно, будуть залежати реальні перспективи розвитку українського суспільства. Держава намагається суттєво впливати на бізнесменів і підприємців та усунути їх від прийняття політичних рішень. Одночасно, бізнес прагне захистити себе і свою власність від свавілля влади шляхом створення суперкомпаній, здатних урівноважувати консолідовані відомства, які позначаються на економіці, а також шляхом підвищення капіталізації цих компаній і продажу в них акцій великим іноземним інвесторам. При цьому негласна домовленість про збереження власності в обмін на невтручання в політику неминуче ставала все більш умовною, у міру того, як політика починала входити у сферу інтересів бізнесу [21, с. 38].

В ході аналізу цих фактів може здатися, що для регуляції підприємницької діяльності потрібно захистити суспільство від влади. Однак, як стверджує А. Куличенко, «заклик захистити суспільство від влади фактично рівнозначний заклику захистити суспільство від себе самого [9, с. 38]».

З іншого боку, за майже повної відсутності розвиненої горизонталі комунікацій (громадянського суспільства) виникає абсолютна монополія вертикалі влади на прийняття всіх суспільних рішень, проте часто не на користь суспільства, а на користь регіональних кланів, ФПП та владної еліти.

Монополія влади – один з найважливіших видів природної монополії з усіма необхідними ефективними механізмами суспільного контролю за нею. Якщо її роз'їдає корупція (що в сучасній Україні є загальновизнаним фактом), що має на меті забезпечення сприятливих умов життєдіяльності одних суб'єктів ринкових відносин за рахунок інших, то це явно свідчить і про монополістичну спрямованість економічного розвитку [18, с. 66]. Монополія не може ефективно управляти процесом підприємницької діяльності, бо для неї в цьому немає ніякої потреби, що в цілому шкодить суспільному розвитку.

Тільки під дією громадянського суспільства держава вимушена забезпечувати рівні та справедливі умови підприємницької діяльності. Це, в свою чергу, передбачає вплив на економічну ситуацію, що сприятливо відбивається на економічній зацікавленості. У цій справі «державне регулювання в Україні орієнтується на досвід країн розвинутого ринку [18, с. 66]».

Підприємці, що потерпають від політики держави, на сучасному етапі суспільно-економічного розвитку України об'єднуються в групи інтересів, які дозволяють протистояти владі та монополіям. Саме регіональні групи інтересів є чи не найскладнішою версією організації впливу на владу. Насамперед, «вони в тій чи іншій формі відображають комплексні інтереси регіону як певної цілісності [12, с. 45]». Однак регіональні групи інтересів, регіональні клани – це об'єднання великих підприємств і великого бізнесу.

Невід'ємний складник цивілізованої ринкової системи господарювання – суспільні об'єднання дрібних підприємців. У загальній структурі ринкових зв'язків об'єднання підприємців займають власну нішу, що забезпечує вироблення сумісних інтересів, консолідацію сумісних сил. Об'єднання підприємств сфери дрібного та середнього бізнесу відіграють власну, причому досить важливу роль у складній, повній конфліктів взаємодії та одночасно в конкуренції з великим бізнесом, а також у процесах соціального партнерства, взаємовідносинах з державою й профспілками. Це «найважливіший інституційний елемент, який сприяє формуванню умов для розвитку дрібного підприємництва, забезпечення добросовісної конкуренції [2, с. 59]».

На сучасному етапі в Україні можна виділити такі об'єднання дрібних і середніх підприємців, як інститути громадянського суспільства, що намагаються впливати на владу: Всеукраїнська спілка промисловців та підприємців; Федерація професійних спілок працівників кооперації та інших форм підприємництва України; Профспілка працівників малого та середнього бізнесу «Єднання» та ін.

Самоорганізація дрібних і середніх підприємців, як одного з інститутів громадянського суспільства, приводить до подальшого його розвитку в цілому.

Кожне суспільство має власну систему координат: вертикаль влади й горизонталь комунікативних відносин. Перша вісь забезпечується державою, а друга – громадянським суспільством. Основні вимоги громадянського суспільства: свобода особистості, наявність приватного підприємництва й морального вибору. Однак людина розчиняється в громаді, інтереси окремої людини підкоряються інтересам громади. Відносини в суспільстві регламентуються нормами й ідеалами, головними з яких є свобода й рівність суб'єктів взаємодії.

Свобода й рівність людей завдяки ринку з можливості перетворюється на дійсність. Інша справа, що ця свобода та рівність завжди мають відносний характер. Міра свободи, як і міра рівності, зумовлені рівнем розвитку суспільного виробництва й залежать від речового характеру відносин. Там, де немає поваги до власності, не може бути вільної та рівної ринкової економіки, не може бути й тієї політичної системи, яка закладає підґрунтя правової державності. Іншими словами, де немає громадянського суспільства – не може бути правової держави [7, с. 9]. Можна припустити, що де немає громадянського суспільства – не може бути вільного підприємництва, відсутність правової держави породжує неконтрольовані наслідки підприємницької діяльності.

В межах громадянського суспільства свобода виявляється по-іншому, ніж у державній сфері, де людина є об'єктом уваги й маніпулювання, турботи й покарання. У громадянському суспільстві людина заявляє про себе як істота автономна та суверенна. Вона рівна серед рівних, бо люди за своєю волею об'єдналися у співтовариство, отже, вони самі виробляють ціннісні орієнтири, норми й правила, яких і мають намір дотримуватися [7, с. 7].

Таким чином, ми логічно підійшли до розуміння рівня й можливостей консенсусного потенціалу в сучасному українському суспільстві.

На наш погляд, серед умов соціального консенсусу найпершою й найголовнішою умовою є рівноправність суб'єктів взаємодії, тобто рівноправність соціальних партнерів. Саме вона і є найскладнішою для досягнення в українському суспільстві. Нерозвиненість до певного якісного стану середнього класу, а значить, і розвинутого

громадянського суспільства, існування більшості бідних і панування меншості багатих сприяють подальшому становленню кланово-олігархічного капіталізму в Україні. Ці обставини спричиняють початкову відсутність рівноправності соціальних суб'єктів, а також відсутність ефективних важелів тиску на владну меншість. Вони також впливають на суттєве викривлення соціальної й національної ідентифікації громадян.

Зараз більшість українців досі не усвідомлює власних соціальних інтересів, статусу та потреб. Поширеним явищем є амбівалентність суспільної свідомості. «Соціальна воля, у тому числі воля до міжгрупового порозуміння, найчисельніших верств такого суспільства залишається надто слабкою. Становище ускладнюється і суто психологічною неготовністю людей до діалогу та примирення внаслідок тривалого панування в минулому конфронтаційних ідеологем «класової боротьби» [3, с. 9]».

Ситуацію в країні можна визначити як досить конфліктну. Її специфікою виступає безперервне відтворення кризового стану, підрив легітимності головних гілок влади, втрата ними довіри, постійне погіршення умов життя, відчуття незадоволеності своїм матеріальним становищем тощо. Однак у країні ще не склалися настільки потужні сили, рівень довіри до яких був би високим і які були б здатні перетворити стихійне невдоволення на масовий рух протесту. Немає також і спільного ідеологічного підґрунтя для масового руху протесту. Бракує і умов для збереження консенсусу. Ступінь консенсуальності в країні знижується: брак організуючої сили сприяє запобіганню конфліктів, але водночас перешкоджає проведенню політики корпоратизму, досягненню злагоди, створюючи умови для виникнення позаінституційних, значною мірою стихійних та несвідомих, акцій соціального протесту [13, с. 11].

У цілому дослідники виокремлюють два головні компоненти, необхідні для побудови суспільно-політичного консенсусу: чітка структура соціальних інтересів (соціальний аспект) та наявність ефективних механізмів представництва й узгодження цих інтересів (інституційний аспект). Якщо зіставити вітчизняну дійсність з досвідом сучасних демократичних країн, то можна довести, що головною перешкодою для досягнення суспільного консенсусу в Україні є, перш за все, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження – соціальних груп – унаслідок кризи ідентичності та загальної неструктурованості соціуму [3, с. 3].

Формування консенсусного потенціалу в українському суспільстві ускладнюється владою грошей і товарного фетишизму в структурі ціннісних орієнтацій особистості, що зруйнували такі цінності, як честь, гідність, родина, Батьківщина, віра, надія, любов тощо [6, с. 51].

Потрібно ще раз звернути увагу на те, що в сучасному українському суспільстві головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсуальних ресурсів відіграє держава [14, с. 13].

Отже, проаналізувавши архетипи і ментальність як основу єдності конкуренції і партнерства в державно-суспільному розвитку України зробимо такі висновки:

Особливості сучасного розвитку є не тільки породженням об'єктивних тенденцій і процесів сьогодення. Вони ще є наслідком деяких суб'єктивних феноменів суспільного життя, проявами певних пластів колективного позасвідомого, що необхідно враховувати в процесі трансформацій. Архетипи безпосередньо впливають на особливості господарювання в тій чи іншій соціальній системі, зумовлюють певний тип соціальної взаємодії, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності.

В українській ментальності домінує жіноча складова цілісного архетипу «інь-ян», що втілюється в образі матері-землі, повазі до жінки - матері роду, приватно-громадській організації господарської діяльності. Це свідчить про більшу схильність українців до партнерських відносин, при взаємодоповненні індивідуалізмом і конкуренцією, що визначається як можливе підґрунтя для консенсусних відносин в українському суспільстві.

Разом з цим, консенсусний потенціал конкуренції та партнерства в державно-суспільному розвитку в сучасній Україні досить низький. Встановленню консенсусу перешкоджають наявні «інституційні пастки», які породжують феномен нееквівалентного соціального обміну, несформованість висхідних суб'єктів консенсусного узгодження - представників численного середнього класу, включаючи створення ціннісного підґрунтя для поєднання верхів і низів. Виходячи з цього, головну роль у процесі накопичення, збереження та продукування консенсусних ресурсів відіграє держава, яка в особі головних суб'єктів політичного життя саме й породжує суспільні протиріччя, закладаючи основи для можливого соціального вибуху.

В цих умовах необхідним є розуміння того, що без суспільної злагоди подальша демократизація українського суспільства – неможлива. Тому потрібно в першому наближенні намітити шляхи щодо досягнення соціального консенсусу, виходячи з наявності тих факторів і обставин, які можуть скласти хоча б якусь його основу, навіть якщо вона спочатку буде досить хиткою. Але поганий мир іноді кращий, ніж хороша війна.

Переконані, що тільки в ході взаємодії організаційних і самоорганізаційних процесів, тобто у співвідношенні вертикалі влади й горизонталі комунікацій (громадянського суспільства) у системі суспільних координат, можна досягнути оптимального розвитку конкуренції та партнерства в сучасній Україні, вирішити суспільні протиріччя і конфлікти і закласти підвалини для подальших трансформацій в бік демократизації суспільства. Це можливо за допомогою єдності двох шляхів. Перший – це соціальна політика держави (вертикалі влади), другий – місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства (горизонталі комунікацій). З'ясування потенціалу можливостей цих двох шляхів можна визначити за перспективу подальших наукових досліджень у запропонованому напрямку.

Література:

1. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. — 252 с.
2. Виленский А. В. Российские объединения малых предпринимателей как институт гражданского общества / А. В. Виленский // Политические исследования. — 2004. — № 3. — С. 59—68.
3. Вознюк П. Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / П. Ф. Вознюк. — К., 2004. — 14 с.
4. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5—22.
5. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. — К. : Либідь, 2001. — 334 с.
6. Іщенко Ю. Публічність, толерантність, безсоромність. Гуманітарна експертиза / Ю. Іщенко // Філософська думка. — 2007. — № 4. — С. 39—52.
7. Кальной И. И. Гражданское общество как одна из составляющих системы координат общественного развития / И. И. Кальной // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 2004. — Т. 17. Философия. — № 2 (56). — С. 3—12.
8. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова. — М. : Институт национальной модели экономики, 1994. — 543 с.
9. Куличенко А. В. Государственная власть и процессы общественной самоорганизации. К вопросу о государственном строительстве в России / А. В. Куличенко // Политические исследования. — 2004. — № 6. — С. 108—111.

10. Либман А. М. Институциональная конкуренция и постсоветская трансформация (Влияние неформальных институтов) / А. М. Либман // *Общественные науки и современность*. — 2006. — № 6. — С. 53—64.
11. Липов В. В. Мотивація інституціональних змін у трансформаційній економіці : монографія / В. В. Липов. — Х. : Вид-во НФаУ, 2004. — 184 с.
12. Лісничук О. Кланова демократія в Україні: привид чи реальність? / О. Лісничук // *Розбудова держави*. — 1997. — № 11. — С. 43—47.
13. Можаровський В. А. Соціальний конфлікт і консенсус: історико-соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / В. А. Можаровський. — К., 1999. — 16 с.
14. Ніколенко В. В. Злагода як феномен життєдіяльності суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / В. В. Ніколенко. — Х., 2004. — 23 с.
15. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Аналітичний звіт / Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.]. — К. : Тандем, 2004. — 80 с.
16. Привалов Ю. Теневая экономика и коррупция в Украине / Ю. Привалов, Ю. Сапелкин // *Общество и экономика*. — № 9. — 2001. — С. 113—137.
17. Старк Д. Рекомбинированная собственность и рождение восточноевропейского капитализма / Д. Старк // *Вопросы экономики*. — 1996. — № 6. — С. 4—24.
18. Узунов В. Н. Экономические и организационные предпосылки формирования оптимальных условий конкуренции в переходный период / В. Н. Узунов // *Культура народов Причерноморья*. — 2001. — № 22. — С. 65—67.
19. Цирель С. В. «QUERTY—эффекты», «path dependency» и закон Седова / С. В. Цирель // *Общественные науки и современность*. — 2005. — № 5. — С. 132—140.
20. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг ; пер. с англ. — М. — К. : ЗАО «Совершенство» - «Port-Royal», 1997. — 384 с.
21. Яковлев А. А. Власть, бизнес и движущие силы экономического развития в России: до и после дела «Юкоса» / А. А. Яковлев // *Общественные науки и современность*. — 2005. — № 1. — С. 35—44.